

ЭКСТРАЛИНГВИСТИК ОМИЛЛАР ЎЗБЕК ТИЛИ СОДДА ГАПЛАРИ СТРУКТУРАСИДАГИ ЯНГИЛАНИШЛАР ГАРОВИ

Lobar Allamberganova,

*Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI O'zbek tili va
adabiyoti yo'nalishi 1-kurs talabasi*

Annotatsiya: Maълумки, XX аср ўзбек тили тараққиётида, унинг тарихий қисматида буюк ўзгаришлар, янгиланишлар вужудга келтирган давр сифатида ўзининг сезиларли изларини қолдирган. Бир томондан, ўзбек тилида илгари бу даражада мавжуд бўлмаган оммавий ахборот воситаларнинг, матбуот нашрларининг илмий-техник, маориф, фан тармоқлари шаклларининг пайдо бўлиши ва иккинчидан, мазкур соҳаларга оид илмий-техник, лингвистик атамаларнинг юзага келиши, учинчидан, рус тили ва у орқали бошқа қардош ва қардош бўлмаган тиллар тузилишига хос бўлган воситаларнинг ўзбек тилига таъсир қилиши натижасида унда янги структурал янгиланишлар ҳосил қилдики, булар бевосита тил тараққиётига экстралингвистик омиллар таъсирида юзага келган янгиланишлар сифатида таркиб топди.

Kalit so'zlar: интонация, гаплар қурилиши, Ўзбек тили, Сўроқ юкламалари.

Тил эволюцион тараққиёти давомида лингвистик ва экстралингвистик омиллар таъсири унинг ҳар хил босқичларида катта структурал ўзгаришларни содир қилишга қодирдир. Айниқса, бу жабҳада экстралингвистик омиллар роли ниҳоятда сезиларли бўлиб, у тил тараққиётининг асосий ричагига айланиши мумкин. Буни ўзбек тилининг XX асрдаги тараққиёти мисолида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Маълумки, XX аср ўзбек тили тараққиётида, унинг тарихий қисматида буюк ўзгаришлар, янгиланишлар вужудга келтирган давр сифатида ўзининг сезиларли изларини қолдирган. Бир томондан, ўзбек тилида илгари бу даражада мавжуд бўлмаган оммавий ахборот воситаларнинг, матбуот нашрларининг илмий-техник, маориф, фан тармоқлари шаклларининг пайдо бўлиши ва иккинчидан, мазкур соҳаларга оид илмий-техник, лингвистик атамаларнинг юзага келиши, учинчидан, рус тили ва у орқали бошқа қардош ва қардош бўлмаган тиллар тузилишига хос бўлган воситаларнинг ўзбек тилига таъсир қилиши натижасида унда янги структурал янгиланишлар ҳосил қилдики, булар бевосита тил тараққиётига экстралингвистик омиллар таъсирида юзага келган янгиланишлар сифатида таркиб топди. Бундай ўзгаришлар ўзбек тилининг бошқа босқичларида бўлгани каби унинг содда гаплари структурасида ҳам юз бердики, булар содда гапларнинг қуйидаги турларида ўз ифодасини топди:

1. Ўзбек тили тарихида содда гаплар ҳар хил турларининг фаол қўлланилиши одатий ҳолдир. Аммо улар турларининг структурал қўлланилиши XX аср даврига келиб қатор янгиланишлар касб этди.

2. Дарак гаплар қурилишида инкор ва тасдиқнинг интонация воситасида ифодаланиши ўзбек тили тарихида учрамайди. XX асрга келиб тасдиқ ва инкорнинг ҳар хил лисоний шакллари юзага келдики, булар бевосита жамиятда юз берган ўзгаришлар билан боғлиқдир. Бугунги кунда ўзбек тилидаги ёзма манбаларда бадиий наср ва драматургияда тасдиқ ёки инкорнинг интонация ёрдамида ифода этилишига кўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин. Бунда тасдиқ шаклидаги гап инкор мазмунини ва, аксинча, инкор шаклидаги гап тасдиқ мазмунини англатиши мумкин. Масалан; Укангиз эшитмай қўя қолсинлар, – ойим яна илинди, – Топилиб қолар. – Гўрни топилади! (Ў.Ҳошимов. “Дунёнинг ишлари”). Бу гапдаги Гўрни топилади! Тасдиқ гапи топилмайди маъносини экспрессия йўли билан ифода этмоқда. Бундай гапларнинг ҳар хил типлари қуйидагича шаклларда учрайди:

а) Бундай гаплар кесими “иб равишдоши + бўпти» шаклида бўлади: Таҳдид солиб бўпти (А.Мухтор). Мен сени уйдан чиқариб бўпман (Ш.Юлдузи).

б) Бундай гаплар кесими икки марта такрорланиб келиши ва орасида - а, -я юкламаси ҳам қўлланилиши мумкин: Бер қаламни! Бераман-а, бераман! (Ўқиш китоби. 2 синф).

в) Бундай гаплар кесими “III шахс буйруқ феъли + чи юкламаси” шаклида бўлиши мумкин:

Пулдор одам Москвагача, Варшавага боради.

Пулсиз одам бир қадам силжисин-чи! (Ойбек, “Қутлуғ қон”)

г) Бундай гаплар кесими “шарт феъли + чи юкламаси “шаклида бўлади: Ҳарчанд уринаман, ўрнидан кўзгалса-чи! (Ойбек. “Қутлуғ қон”). Мазкур тузилишдаги гаплар таркибида қани, қани энди, қанийди сўзлари ҳам қўлланилади: Қани энди гап уқтириб бўлса (А.Каҳҳор).

д) Бундай гаплар таркибида ол феъли ҳам қўлланилади. Бунда бу феъл феъллик хусусиятини йўқотиб, ундов сўз вазифасига ҳам кўчади, ва эмоционал-экспрессив маъно ифодалайди. Оласан-а беради. Кўриниб турибдики, юқоридаги гаплардаги барчаси ҳам тасдиқ шаклида бўлса ҳам, инкорни ифода этади. Ҳозирги пайтда тасдиқ ва инкорни ифода этувчи гапларнинг қиска

шакллари ҳам фаол қўлланилмоқда. Ўзбек тили тарихида бундай шаклларнинг қўланиши учраши кузатилмайди: Масалан, Поезд келдими? *Ҳа*. (С.Аҳмад). Иш буюрсангиз қиладими? *Йўқ*. Ўзбек тилида инкор шакли ва инкор юкламаси воситасида ҳам ифодаланади. Бу юклама уюшиқ бўлақлар олдида қўлланилади. Аҳмад на кечаси, на кундузи тиниб-тинчимади (О.Ёқубов). На ерда, на кўкда тинчлик бор (Н.Сафаров). А.Матғозиевнинг таъкидлашича на юкламаси эски ўзбек тилида уюшиқ бўлақларда фақат биринчи уюшиқ бўлақ олдидагина қўлланилади. [1] Биз тупроқдан халқ бўлибдурмиз. на олтундин (Туркистон вилояти газетаси).

XX аср ўзбек бадиий адабиёти ва оммавий услубида инкор ва тасдиқни ифодаловчи “Нафақат А, балки Б, типидagi тузилмалар учрамоқда (А.Нурманов). Нафақат сўз унинг эрон тилларида мавжудлигини бу макет эрон тиллари таъсирида юзага келганлигини қайд қилади.[2]

А.Нурманов фикрининг тўғрилигини тасдиқлаган ҳолда, бу тузилма жонли халқ тилидан, аниқроғи, Самарқанд-Бухоро шеваларида адабий тилга ўзлашган, дейилса туғрироқ бўлади. XX асрда жамиятдаги ўзгаришлар ва мафкура тазйиқи таъсирида янгича иборалар, шиорларнинг ва чақириқлариинг ўзига хос намуналари пайдо бўлиб, у аввало рус тили заминида янгича тил қурилмаларини конструкцияларини пайдо этди. Уларни кундалик матбуотга айнан таржима қилиш оқибатида янгича ўбекча иборалар конструкциялар юзага келдики, натижада ўзбек тилида илгарн учрамаган конструкцияларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Маълумки, эски ўзбек тилида от кесимнинг ўрин ва чиқиш келишигида келиши одатий ҳол ҳисобланган: Бу тайоқ Мусонинг турур (“Тафсур” 28-б). Ўғлон кимнинг турур? Айди: Иброҳимнинг (Рабғўзий, 31-б). Бу матла анинг-дур (А.Навоий). Соҳиби девон эрди, шеъри Ёмон эмас эди, бу байт анинг-дурким (Бобурнома. 35-бет) кабиларда. Лекин шуни қайд қилиш керакки, XX асрда кесимнинг бошқа келишиқлар шаклларида келиш ҳоллари ҳам юзага келдики, булар ўзбек тили синтаксисида янги ҳодиса сифатида кузатилади ва бу тилнинг жамиятга ва ундаги ҳукмрон мафкура талаблари асосида таракқий қилиши тарзида кўзга ташланади. Яъни, бунда экстралингвистик омиллар етакчи ролни бажаради. Хусусан, бу содда гап кесимининг жўналиш келишиги шаклида келиш ҳолларида кўзга ташланадиган, натижада бундай

конструкциялар XX асрнинг 30-40-йилларидан бошлаб вақтли матбуотда кенг қўлланила бошлади ва бу синтактик қурилишда янги ҳодиса сифатида кўзга ташлана бошлади. Масалан: Зафарларимиз-пойтахт юбилсйига (Тошкент оқшоми). Илҳом- бахш меҳнатимиз сенга – она – Ватан. Савзавот-ҳам қишлоқларимиз дастурхонига. Пахта-Ватанга (Тошкент оқшоми). Фан ютуқлари халқ хўжалигига (Тошкент оқшоми). Бундай конструкциялар ўзбек тили тарихида, ёзма манбаларда учрамайди. Улар замона зайли билан пайдо бўлган лисоний восигалардир. Сўроқ гаплар соҳасида ҳам экстралингвистик оқибатлар таъсирида бир мунча ўзгаришлар содир бўлди. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида сўроқ гаплар учта восита ёрдамида ҳосил қилинади: 1) Сўроқ олмошлари; 2) Сўроқ юкламалари; 3) Махсус сўроқ интонацияси ёрдамида. Бу воситаларнинг иккитаси – сўроқ олмошлари ва сўроқ юкламалари ёрдамида сўроқ гапларнинг ҳосил қилиниши эски ўзбек тили манбаларида ҳам учрайди. Махсус сўроқ интонацияси воситасида сўроқ гаплар ҳосил қилиниши эски ўзбек тилида учрамайди. Туркий тилларда, шу жумладан. ўзбек тилида сўроқ гапларнинг махсус сўроқ интонацияси воситасида ҳосил қилиниши ҳақида туркологик адабиётларда ҳеч қандай фикр учрамайди. Баъзи адабиётларда бундай йўл билан сўроқ гаплар ҳосил қилиниши ҳатто инкор қилинади. [3] Ўтган асрнинг 20-йиллари бошида чиққан Фитратнинг “Навҳ” асарида ҳам сўроқ гапларнинг махсус интонация ёрдамида ҳосил бўлиши ҳақида ҳеч қандай фикр йўқ. [4]. Фақат 1936-йилда нашр қилиган А.Саид ва А.Йўлдошевнинг “Грамматика” қисм. “Навҳ” китбида сўроқ гапларнинг махсус интонация орқали ҳосил бўлиши мумкинлиги ҳақида қисқа фикр билдирилган. [5]. Махсус интонацияли сўроқ гаплар ўзбек тилида азалдан мавжуд, фақат унинг матнларда қўлланила бошлаганлиги XX асрнинг 20-йилларига тўғри келади. У ҳам фақат бадий асарларнинг диалогик нутқларида кўзга ташланади. Уларнинг бир неча кўринишлари мавжуд.

1. Сўроқ олмошлари тушириб қолдирилган махсус интонацияли сўроқ гаплар – Песни-пес қоронғида топган экан, учинчиси? – Отабекнинг қули Ҳасанали.

Туртинчиси? Ҳомид бироз уйланиб жавоб берди (А.Қодирий. “Ўтган кунлар”).

– Сиз кимлари? – Мен ... қизлари

– Кўп яшанг, исмингиз? – Раъно (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”)

2. Дедингми, дейсанми, деяпсанми сўзларнинг тушириб қолдирилиши эвазига ҳосил қилинган сўроқ гаплар.

– Пул топилади.

– Пул топилади?! – деб кулди Раҳим (А.Қодирий. “Меҳробдан чаён”).

– Ифлос иш. Агар бошқа касб топсанг, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.

– Ифлос иш?... Сизнинг бек поччангиз ҳам шу хизматни қилар эдику? (Меҳробдан чаён).

3. – ми юкламасининг айтилмай қолиши оқибатида ҳосил бўлган сўроқ гаплар. Аммо бояги ярим жиддий вазиятни бузмай сўради:

– Зайнабнинг сўзига ишондингиз?

– Ишонмайдиган гапми? (Ўтган кунлар).

4. Бирор иш-ҳаракатнинг сабабини аниқлашга қаратилган сўроқ гаплар. Уйдагилар яхшими? Қишлоққа келмай кўйдингиз? (Ўзбекистан. 1964.9-сон). Кечга қолдингиз? Қиёсланг нега кечга қолдингиз?

5. Таркибида демак, шундай қилиб, бундан чиқдики сўзлари қатнашган сўроқ гаплар. Демак, Мирзабошликни қабул қилмайсиз? Шундай қилиб. Мирза Анварни қиз билан қочирдингиз? (Меҳробдан чаён).

6. Махсус интонацияли сўроқ гаплар ўзбек тилида эллипс сабабли юзага келади.

– Ёнингизда кишиларингиз бор эдимиз? – Йўқ.

– Уч душманга қарши ёлғиз ўзингиз? (Ўтган кунлар) – Мирзабошининг миси чиқиб қолди-ку! – Хўш, хўш? (Меҳробдан чаён). Буйруқ гаплар тизимида учрайдиган ўзгаришлар уларнинг баъзи структурал типларида учрайди. Кўпгина буйруқ гаплар ҳосил қилувчи воситалар (-а)й, -а(йи),-(а) йлик, -ли, -йли, - али, - (а) йник, - гил (қил, гил), - (и)нг, - (и)нгиз, - син,- ги) эски ўзбек тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам учрайди. Фақат улар баъзи семантик ўзгаришлар билан қўлланилади. XX асрда рус тили ва матбуоти таъсирида ўзбек тилида ҳам эллиптик шаклдаги янги конструкциялар пайдо бўлди. Уларнинг баъзилари жонли сўзлашув тили, баъзилари рус тилидаги конструкцияларни айнан таржима қилиш натижасида пайдо бўлган конструкциялардир. Улар қуйидаги шаклларда учрайди: 1) Жонли сўзлашув тили таъсирида пайдо бўлган эллиптик шаклларнинг кўпи отлар билан

ифодаланади: а) бош келишик- шаклидаги от билан (Мастон. чилим. Дарров бита чой (Ойбек);

б) жўналиш келишигидаги от билан (Майор буюрди: – самолётларга (Т.);

в) чиқиш келишиги билан (Ҳама менинг орқамдан), у равишлар билан (Ётқизинг: уни ишларимдан хабардор қилинг – Тез (А.Мухтор) ифодаланади.

2. XX асрда матбуотда рус тилидаги иборалар таъсирида пайдо бўлган буйруқ гаплар қуйидаги тузилишларда учрайди: а) жўналиш келишигидаги от+бош келишигидаги от: Жаҳонга Тинчлик! (С.У). Оналарга шон-шарафлар! (Тошкент оқшоми). б) бош келишигидаги от+жўналиш келишигидаги от: ҳамма- пахта теримига! Ҳамма – сайловга! в) от+учун: ҳама учун, Ватан учун олға! 3) Хозирги ўзбек тилида сўз ҳолидаги буйруқ гаплар ҳам кўп ишлатилади. Уларга жим, ма, бас, марш, тсс каби сўзлар билан ифодаланган буйруқ гаплар киради: Жим, ўртоқлар, жим! деп ғала-ғовирни босишга ҳаракат килди. Жамила. Бас, бас! (Х.Х). Бўлди, – деди домла (С.Айний).

Юкорида кўрсатилган гаплар функционал шаклларида хос конструкциялар жамият тараққиёти сабабли, ҳаёт талаби билан пайдо бўлган конструкциялар бўлиб. улар XX аср ўзбек тилида пайдо бўлган янги ситакгик тузилмшиардир.

Адабиётлар:

1. А.Матғозиев. XIX аср ўзбек тили морфологияси. – Тошкент: Фан, 1977.
2. А.Н.Нурманов. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. –Ташкент, 1982.
3. Голубева Н.П. Синтаксические связи переходного турецкого глагола. АИД. – М., 1974
4. Фитрат. Нахв, 1924
5. Саид Н. ва Йўлдошев А. Грамматика. 1-қисм. Нахв. –Тошкент, 1936